

Sociologija religije

Izvorni znanstveni rad
UDK 21 + 2(091) (497.1)

Konfesionalnost i bezkonfesionalnost u Jugoslaviji 1931—1987.

SERGEJ FLERE

Pravni fakultet u Novom Sadu

Sažetak

Konfesionalnost je slabo povezana s religioznošću ali govori o vjerskoj tradiciji i granicama kultura i civilizacija. Istraživanje je koristilo podatke o rasprostranjenosti konfesionalnih identifikacija prema popisima stanovništva 1931, 1953. godine i prema podacima anketnog istraživanja 1987. godine. U promatranom razdoblju znatno je opalo učešće katolika i pravoslavaca, dok je učešće muslimana zanemarivo raslo. Bezkonfesionalci postaju značajna kategorija premda u posljednje vrijeme započinje njihovo smanjivanje. Premda podaci istraživanja ne mogu biti temelj pouzdanih socioloških sudova o religioznosti na jugoslavenskom prostoru, oni su ipak vrijedan indikator konfesionalne distribucije i dinamike.

1. Problem

Konfesionalnost se u jugoslavenskim okvirima smatra jednim od standardnih, ali blagih indikatora religioznosti. Tako npr. Š. Bahtijarević, istražujući zagrebački region 1985, piše — suočena s nalazom da je svega 15% ispitanika beskonfesionalno identifikovano, što je, ipak, više od onoga kako su ispitanici identifikovali svoje roditelje — »konfesionalnu pripadnost ne iskazuju samo vjernici«, (Bahtijarević, 1985: 61). Slično smatra i Vrcan (1980: 281). Mada je slab indikator u pogledu prikaza snage verskog uverenja, za razliku od izjava poput »ja čvrsto verujem u Boga«, »pokoleban sam« ili »ja verujem u istinitost biblijskih čuda«, konfesionalna identifikacija nam govori o kojoj je vjerskoj tradiciji reč, a u jugoslovenskim okvirima pojedine konfesionalne deobe su i granice celih kultura i možda civilizacija. Dakako, sam sadržaj verske tradicije (konfiguracija uverenja, rituala, istorije, odnosi s drugim konfesijama, povezanosti sa etničkim zajednicama), značaj konfesionalne identifikacije za čovekov identitet kao ličnosti uopšte — razlikuju se od konfesije do konfesije. Ali, sama izjava o konfesionalnoj pripadnosti grubi je sintetički pokazatelj svega toga.

Stoga se konfesionalnost i ne javlja kao predmet istraživanja u svim našim empirijskim studijama o religioznosti. Ne javlja se kod Rotera (1982), Kerševana

(1982), Bahtijarevićeve (1975), ali se javlja, pored Bahtijarevićeve (1985, mada uzgred), kod Čimića (1970: 183-4), Flerea i Pantića (1977), Vrcana (1986 a: 154, 1988: 228), Dordevića (1983: 159-68). Može se izneti utisak — u koji se uklapa klasično Čimićevo istraživanje — da je pitanje interesantnije u ispitivanju nacionalno i konfesionalno mešoviti sredina i u širim jugoslovenskim istraživanjima.

U stranoj literaturi se pitanje konfesionalnosti još ređe javlja, a kad se to čini, uzima se kao elementaran i sociografski indikator religioznosti (c.g. Rosten: 1975). To proizilazi iz okolnosti da konfesionalna identifikacija može varirati u sadržini svog značenja u različitim socio-kulturalnim sredinama. Tako katolička konfesionalna identifikacija znači jedno u Italiji, a drugo u SAD, kao i luteranska identifikacija u Finskoj i u Holandiji. Možda je još važnije da se u svetu u istraživanjima iz oblasti sociologije religije često konfesionalna identifikacija — u odnosu na njeno odsustvo — pretpostavlja. Ako se s takvim stavom ne bismo mogli složiti, ostaje van sumnje da konfesionalna identifikacija ima i različito značenje ne samo u različitim društvima već i za pripadnike različitih verskih zajednica u istom društvu (po svoj prilici i kod nas), a konfesionalna neidentifikacija u jednom društvu, pa i među njegovim slojevima, u značajnoj meri zavisi od stupnja socijalne poželjnosti, koja se ponekad izražava neformalno a ponekad institucionalno.

Na metodološkom planu od značaja je napomena J. Billieta, koji upozorava da redosled pitanja o religioznoj i konfesionalnoj identifikaciji utiče na obim odnosno frekvenciju izjašnjavanja o konfesionalnom pitanju, pa on čak ukazuje da će nivo konfesionalne identifikacije biti viši ako se samo pitanje konfesionalne identifikacije razdvoji na dva pitanja: (1) imate li konfesionalnu identifikaciju, i za one koji pozitivno odgovore na to pitanje: (2) koja je Vaša konfesionalna identifikacija, nego kod uobičajene formulacije pitanja o ispitanikovo konfesionalnoj identifikaciji, a uz mogućnost odgovora da nije nijedna (Billiet: 1989, 9-25).

Smatalo se da je u Jugoslaviji opadanje konfesionalnosti u posleratnom periodu u skladu s opadanjem religioznosti uopšte. Međutim, o tom problemu — koji, iako imperfektno, ipak pouzdano govori o kretanju religioznosti — ne postoji longitudinalni i geografski obuhvatan uvid.

Objašnjenje opadanja konfesionalnosti nalazi se pretežno u okvirima teorije sekularizacije i modernizacije pri čemu se modernitet smatra osnovnim, opštim i gotovo univerzalnim uslovom i činocem sekularizacije društva, uključujući njegovu ateizaciju. Dakle, u taj okvir se kod nas stavljaju industrijalizacija, urbanizacija, porast obrazovanja i širenje nauke, demografska tranzicija u većem delu Jugoslavije, a ponekad pre svega socijalizam i samoupravljanje (vidi pre svega, Čimić; 1970).

Međutim, brojne su tvrdnje da je u poslednjoj deceniji proces sekularizacije i ateizacije zaustavljen, a da je došlo i do verske obnove. Na pojavnim nivou to je danas van sumnje, ali je otvoreno pitanje u kojoj meri je porast verskog u društvenom životu samo odraz međuetničkih sukoba i etnocentrizma, a u kojoj se meri može govoriti o autentičnoj religioznosti.

Ostaje problem utvrđivanja obima, intenziteta i teritorijalno-ambijentalne rasprostranjenosti procesa sekularizacije. Ovde ćemo razmotriti samo jedan aspekt

tog procesa: konfesionalnu identifikaciju koja u našim uslovima predstavlja — kako smo već rekli — slab pokazatelj vezanosti za religiju i religioznosti, budući da interferira sa tradicionalnošću i, naročito, sa nacionalnom identifikacijom, naročito u sredinama u kojima se nacionalne i konfesionalne granice podudaraju, teritorijalno i personalno, a to su neke od osnovnih granica u Jugoslaviji. To npr. nije slučaj kod odnosa Slovenaca i Hrvata, ni u slučaju Hrvata i Madara, ni u slučaju Crnogoraca i Srba. To podudaranje etničkog i konfesionalnog najizrazitije je na srpsko-hrvatskom jezičkom području u odnosima Srba, Hrvata i Muslimana. Pod konfesionalnom identifikacijom podrazumevaćemo bilo koji potvrđan odgovor (kojim se određuje konfesija) na pitanje u kojem se zahteva imenovanje konfesije (veroisповести) kojoj se »pripada« ili izjava o tome da se ne »pripada« ni jednoj.

2. Metod

Konfesionalnost se nije ispitivala u posleratnim popisima stanovništva u Jugoslaviji osim u popisu 1953. g. U međuratnim popisima se pitanje o konfesionalnosti obavezno javljalo, a u popisu 1931, čak i kao osnovno demografsko obeležje odnosno kao zamena za etničko obeležje. Stvarni razlog odsustva praćenja te pojave u posleratnom periodu je u tome što se smatralo da je pitanje religije u osnovi »prevaziđeno«, da je stvar prošlosti, da je religija samo vegetirajući ostatak prošlosti. To odsustvo prikupljanja podataka o konfesionalnosti kao relevantnoj demografskoj pojavi zvanično se pravdalo okolnošću da je religioznost Ustavom proglašena »privatnom stvari« građana. Iako popis stanovništva daje najpouzdanije podatke ne tvrdimo da ga treba opterećivati tim pitanjem, jer dobra anketa može obaviti taj posao. U svakom slučaju nedostaje sistematska evidencija o toj pojavi.

Ovde ćemo uporediti podatke o rasprostranjenosti konfesionalnih identifikacija prema popisima stanovništva 1931 (samo na nivou Jugoslavije) i 1953.g. sa rezultatima ankete provedene među odraslim stanovništvom u Jugoslaviji 1987. g. Podaci iz 1931. i 1953.g. odnose se na ukupno stanovništvo Jugoslavije (teritorija Jugoslavije nije istovetna!), a podaci iz anketnog istraživanja iz 1987.g. odnose se samo na odraslo stanovništvo (punoletni). To neznatno ograničava mogućnost upoređivanja. U praksi, roditelji daju (svoju) konfesionalnu identifikaciju i za identifikaciju svoje dece, tako da bi eventualne razlike mogle da se pojave kod ispitanika nepunoletnih omladinaca. Međutim, razlike proizašle iz obuhvata samo punoletnih u anketi 1987. (mada je pojava jugoslovenstva bila nešto prisutnija u to vreme kod mladih, u čemu će biti reči kasnije) ne mogu biti značajnije. Naime, Vrcan 1986.g. među omladincima na velikom jugoslovenskom uzorku nalazi istovetan postotak beskonfesionalno identifikovanih (1986o: 154), što ukazuje na validnost uzorka primenjenog u istraživanju odraslih 1987. Osnovu za podatke za 1953.g. čini analiza popisnih podataka A. Fiamenga (1957), s tim što smo mi, radi uporedivosti, iz zbira isključili u njegovoj analizi ispitanike koji su bili »bez odgovora« na pitanje o konfesionalnoj identifikaciji. Njihov broj je bio beznačajan (0,7%), osim u Sloveniji (4,4%).

Modaliteti za upoređivanje sasvim su podesni. Istina, u popisu 1931. javljali su se i Jevreji sa frekvencijom koja se može pratiti u desetinama procenta, koji

se u posleratnim istraživanjima skoro ne mogu slediti kao konfesionalna grupa. Stanovnici su se 1931.g. mogli izjasniti na osnovu priznatih konfesija (pored onih eksplicitno navedenih na Tabeli I, to su i grupe koje se javljaju u kategoriji »ostali«: grkokatolici, baptisti, adventisti, metodisti), od kojih se neki ne javljaju s frekvencijama koje se mogu iskazati u desetinama procenta. Među nepriznatima su verovatno bili najbrojniji nazareni.

U analizi popisnih podataka iz 1953.g. kod A. Fiamenga javljalo se više kategorija nego u anketnoj evidenciji iz 1987: Jevreji (bez frekvencije u desetinama procenata), hrišćani ne-katolici ne-pravoslavci podeljeni su na protestante i ostale hrišćane (verovatno starokatolici i grkokatolici). Prema popisu 1953. ni u kategoriji »nepoznato« ne javlja se frekvencija na nivou jedne desetine procenta niti za Jugoslaviju kao celinu niti za bilo koju federalnu jedinicu. Stoga smo i za 1953.g. odredili jedinstvenu rezidualnu kategoriju »ostali«, u koju spadaju protestanti raznih denominacija i drugi hrišćani, i to je uporedivo sa istoimenom rubrikom iz ankete iz 1987.g. Posle 1953.g. pojavio se u Jugoslaviji jedan broj protestantskih zajednica sektarnog i denominacijskog tipa, kao i mormoni (Crkva Isusa Hrista svetaca novijeg vremena) koji, striktno uzev, nisu hrišćani. Uopšte, brojnost rezidualne kategorije (»ostali«) nije značajna, u celini posmatrano, a pogotovo mormoni i druge novoosnovane grupe na ovom nivou analize ostaju gotovo neprimećeni. Napomenu je potrebno dati i u vezi sa kategorijom »pravoslavac«. U vremenskom razdoblju koje je predmet posmatranja, javlja se Makedonska pravoslavna crkva, nastala izdvajanjem iz Srpske pravoslavne crkve, koja nije priznata ni od ove druge ni u pravoslavnom svetu uopšte, ali koja funkcioniše kao autokefalna. Za nas to nije bitno pitanje i ne otežava upoređivanje, jer su pripadnici Makedonske pravoslavne crkve ograničeni gotovo isključivo na područje Socijalističke Republike Makedonije.

Uzorak u empirijskom istraživanju iz 1987.g. (u okviru istraživanja »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva i delovanje SKJ«) bio je sistematske i višestepene prirode, N=20.700. Taj uzorak je ocenjen 1,15 puta efikasnijim od prostog slučajnog uzorka, predstavljajući stanovništvo 1986.g. upisano u biračke spiskove, prema mestu stanovanja. U istraživačkim rezultatima tog projekta dati su podaci po republikama i pokrajinama, a mi smo izveli podatke za Jugoslaviju kao celinu procenjujući rezultate za republike i pokrajine prema procenama njihova broja stanovnika datim od strane Saveznog zavoda za statistiku za 1987. g. (1989). Mogući nedostaci u realizaciji uzorka nisu mogli da utiču na nalaze na nivou Jugoslavije za više od dve desetine procenta po modalitetu.

3. Rezultati

Prema podacima iz Tabele I. beležimo da se 1931. g. odsustvo beskonfesionalnosti merilo u desetinama procenta. Mada je to bilo društvo sa »zvaničnom religioznošću« i priznatim konfesijama, u popisnom upitniku bila je data kao mogućnost u pitanju i javila se u obradi (apsolutni broj beskonfesionalno izjašnjenih bio je 1107). Dakle, nema mogućnosti da pratimo rast te pojave u relativnom smislu, s obzirom na njeno praktično odsustvo. Godine 1953. — kad religioznost više nije bila deo zvanične kulture — beskonfesionalnost je, ipak, bila izrazito manjinska pojava u jugoslovenskim razmerama, a uglavnom i u republičkim je-

Tabela I

KONFESIONALNOST I BESKONFESIONALNOST U JUGOSLAVIJI, 1931, 1953, I 1987. G.

Područje	Bosna i Herce.	Crna Gora	Hrvat.	Maked.	Slov.	Srbija	Srbija uže podr.	Kosovo	Vojv. Jugosl.	Jugosl.
Pripadnost										
Bez konfesije										
1931	0,0
1953	10,4	31,9	13,1	12,2	10,5	12,3	12,9	7,8	13,1	12,5
1987	29,1	54,0	27,4	17,7	27,0	...	41,7	6,5	52,1	31,6
Rimokatolici										
1931	37,1
1953	21,3	4,7	73,8	--	87,4	9,2	1,2	3,1	33,0	32,1
1987	14,1	2,1	64,9	6,0	68,4	...	0,9	3,6	17,2	23,8
Pravoslavci										
1931	48,7
1953	35,2	45,5	11,8	57,6	0,3	66,2	82,5	21,6	45,6	41,7
1987	21,9	29,8	6,5	54,7	2,1	...	53,5	11,8	27,2	27,8
Muslimani										
1931	11,2
1953	32,4	17,9	0,2	30,2	--	10,0	3,2	67,5	0,3	12,4
1987	34,4	13,0	0,4	21,3	1,1	...	2,7	77,8	0,1	15,7
Jevreji										
1931	0,4
1953	--	--	--	--	--	--	--	--	--	0,0
1987	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
ostali (konfesije)										
1931	0,9
1953	0,3	--	1,1	--	1,8	3,1	0,2	--	7,9	1,3
1987	0,5	1,1	0,8	0,3	1,4	...	1,2	0,3	3,5	1,1

(u procentima)

Napomena: za razliku od prezentacije dr. A. Fiamenga, mi smo isključili ispitanike bez odgovora i sastavili zbir od 100% bez njihovog uzimanja u obzir, kako bi podaci za sve godine bili uporediviji (pošto 1931. i 1987. nije bilo tog modaliteta).

... = Ne raspolazemo podatkom, -- = Nema pojave na nivou od jedne desetine procenta.

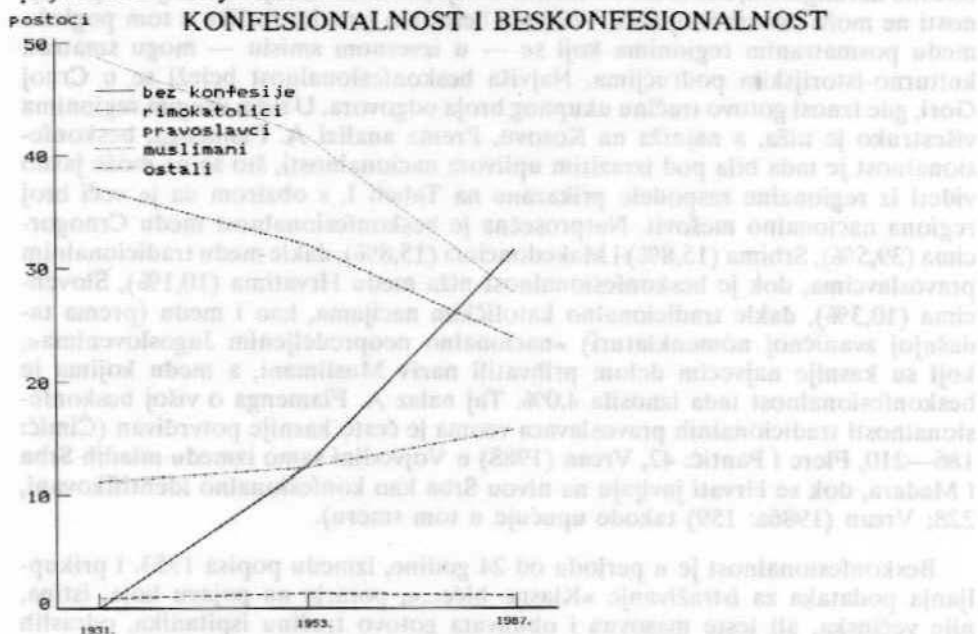
Izvori: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. g. Beograd (Državna štamparija 1938); A. Fiamengo: "Problem sociologije religije i statistika", "Savetovanje o primeni statistike u sociološkim istraživanjima", Beograd (Jugoslovensko statističko društvo, 1957) str. 201; *Jugoslavija 1918-1988 Statistički godišnjak*, Beograd (SZS, 1989), str. 42 "Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva, Sumarni prikaz rezultata z manjkajočimi vrednostmi", Ljubljana (FSPVN, 1988) str. pit. 359

dinicama. Tek približno svaki osmi građanin se izjašnjavao kao »bez pripadnosti (ijednoj) veroispovesti«. Za njih se s verovatnoćom može reći da su najčešće izvesno nereligiozni, bez ostataka identifikacije, mada se ni dejstvo socijalne poželjnosti ne može sasvim isključiti. Već tada beležimo izrazite razlike u tom pogledu među posmatranim regionima koji se — u izvesnom smislu — mogu smatrati kulturno-istorijskim područjima. Najviša beskonfesionalnost beleži se u Crnoj Gori, gde iznosi gotovo trećinu ukupnog broja odgovora. U svim drugim regionima višestruko je niža, a najniža na Kosovu. Prema analizi A. Fiamenga, beskonfesionalnost je tada bila pod izrazitim utplivom nacionalnosti, što se ne može jasno videti iz regionalne raspodele prikazane na Tabeli I, s obzirom da je veći broj regiona nacionalno mešoviti. Natprosečna je beskonfesionalnost među Crnogorcima (39,5%), Srbima (15,8%) i Makedoncima (15,8%), dakle među tradicionalnim pravoslavicima, dok je beskonfesionalnost niža među Hrvatima (10,1%), Slovencima (10,3%), dakle tradicionalno katoličkim nacijama, kao i među (prema tadašnjoj zvaničnoj nomenklaturi) »nacionalno neopredeljenim Jugoslovenima«, koji su kasnije najvećim delom prihvatili naziv Muslimani, a među kojima je beskonfesionalnost tada iznosila 4,0%. Taj nalaz A. Fiamenga o višoj beskonfesionalnosti tradicionalnih pravoslavaca veoma je često kasnije potvrđivan (Čimić: 186—210, Flere i Pantić: 42, Vrcan (1988) u Vojvodini samo između mladih Srba i Mađara, dok se Hrvati javljaju na nivou Srba kao konfesionalno identifikovani, 228; Vrcan (1986a: 159) takođe upućuje u tom smeru).

Beskonfesionalnost je u periodu od 24 godine, između popisa 1953. i prikupljanja podataka za istraživanje »Klasno biće...«, porasla na pojavu koja, istina, nije većinska, ali jeste masovna i obuhvata gotovo trećinu ispitanika, odraslih građana Jugoslavije. Sada je beskonfesionalnost još izrazitije neravnomerno raspoređena po posmatranim regionima. Dok je 1953. raspon iznosio 1 prema 4, on sada iznosi 1 prema 8, s tim što su ekstremi ostali isti: Crna Gora i Kosovo. Međutim, sada se Crnoj Gori sasvim primakla Vojvodina. U ta dva regiona beskonfesionalnost se javlja kao većinska pojava. I u Srbiji (uže područje) beskonfesionalnost je vrlo visoka i obuhvata više od dve petine ispitanika. Međutim, Makedonija se javlja kao područje na kojem je beskonfesionalnost vrlo umereno porasla, onemogućavajući nam da zaključimo da je beskonfesionalnost rasla brže u tradicionalno pravoslavnim regionima. To nije moguće učiniti ni ako uzmemo u obzir prisustvo muslimana u Makedoniji niti bismo to mogli pripisati doktrinarnim specifičnostima Makedonske pravoslavne crkve (koja se u međuvremenu konstituisala, mada nije priznata u pravoslavnom svetu. Uobičajeno se uzima 1967. za godinu definitivnog raskida sa Srpskom pravoslavnom crkvom, mada je reč o procesu koji je trajao u celom posleratnom periodu). Na delu su očevitno različiti kulturno-ambijentalni uslovi.

Ne ulazeći u detalje Tabele I, možemo ukazati na to da je *znatno opalo učešće i katolika i pravoslavaca u posmatranom razdoblju, dok je učešće muslimana umereno poraslo, a učešće pripadnika ostalih veroispovesti, gotovo isključivo protestantskih, ostalo je relativno neizmenjeno. Javlja se beskonfesionalnost kao značajna pojava u društvenoj svesti, a beskonfesionalci postaju masovna kategorija, koja je u posmatranom periodu pokazivala rast. U međuvremenu je došlo do opadanja broja beskonfesionalaca.* Neki nalazi ukazuju da bi njihov relativni broj dostigao

vrh oko 1980. g. (Roter: 1988). Bez obzira na promene u osamdesetima, beležimo krupne promene u verskoj i uopšte društvenoj svesti, među kojima je osnovna pojava i rast broja beskonfesionalaca.

Osnovne promene na nivou Jugoslavije — prikazane na Grafikonu 1 — numerički izgledaju kao umanjenje učešća identifikovanih rimokatolika između 1931. i 1953. za šestinu odnosno za 5 procenata (sa 37% na 32%), a između 1953. i 1987. za približno četvrtinu odnosno za osam procenata (sa 32% na 24%), u stanovništvu Jugoslavije. Još izrazitije je umanjenje identifikovanih pravoslavaca u stanovništvu Jugoslavije: između 1931. i 1953. nešto manje od petine odnosno za sedam procenata (sa 49% na 42%), a između 1953. i 1987. za oko trećinu odnosno za četrnaest procenata (sa 42% na 28%) u stanovništvu u celini.

Učešće identifikovanih muslimana je naprotiv, poraslo između 1931. i 1953. približno za desetinu odnosno za jedan procenat (sa 11% na 12%), a između 1953. i 1987. g. za približno četvrtinu odnosno za tri procenta (sa 12% na blizu 16%), u stanovništvu Jugoslavije. Prema tome, muslimanska identifikacija po rasprostranjenosti još uvek znatno zaostaje za bilo kojom od dve dominantne hrišćanske, mada je trend njenog kretanja suprotan njihovima. Dakako, najveća promena u ovakvom posmatranju jeste porast broja beskonfesionalaca: ni 1953. g. beskonfesionalnost nije bila marginalna pojava, a u međuvremenu je ostala manjinska, ali se povećala za približno dva i po puta odnosno za 19% u ukupnom stanovništvu i postala veoma masovnom pojavom, što je nesumnjiv indikator izrazito odmaklog procesa ateizacije i sekularizacije. Ta je pojava u gradovima većinska, kao i među mnogim društvenim grupama. Citirana literatura nam govori da su to segmenti obrazovanih, imućnih i profesionalizovanih stanovnika da je češće reč o mladim ljudima, a neznatno češće o muškarcima.

Godine 1931, 1953. i 1987. posmatrali smo dosad samo na nivou versko-demografskih bilansa u Jugoslaviji kao celini: tu beležimo tendencije koje, mada nisu ravnomerne, ipak su jednoznačne: pravoslavna identifikacija opada najbrže, katolička takođe opada, dok muslimanska relativno malo raste. U zastupljenosti konglomerata drugih verskih grupa nema promena, mada ima kod nekih grupa. Jevreji se više ne javljaju na nivou promilne analize. Smanjio se i broj evangelista, a verovatno i broj nazarena i metodista.

Tabela II

INDEKSI PROMENA U KONFESIONALNOJ STRUKTURI U PERIODU 1953-87. G. PO REPUBLIKAMA I POKRAJINAMA

Područje	Bosna i Herc.	Crna Gora	Hrvat.	Maked.	Slov.	Srbija uže podr.	Kosovo	Vojv.	Jugoslav.
Pripadnost									
Bez konfesije	279	169	209	145	257	323	83	397	253
Rimokatolici	66	45	88	--	78	75	116	52	74
Pravoslavci	62	65	55	95	700	64	55	60	67
Muslimani	106	73	200	71	--	84	115	300	127
ostali	167		73	78	--	600	--	44	85

Napomena: gornji indeksi izračunati su na taj način što su podaci za 1953. g. uzeti kao bazni i data im je vrednost 100, a upoređivanjem sa njima dobijeni su indeksi za 1987. g. prikazani na tabeli.

Obratićemo pažnju na kretanje između 1953. i 1987., kako je prikazano na Tabeli II (kretanje unutar Jugoslavije od 1931. g. mnogo je teže izvesti zbog promena u teritorijalnoj organizaciji, a i u geografskoj veličini države); podaci u toj tabeli govore samo o relativnom opadanju i rastu, ne uzimajući u obzir polazne veličine, tako da neke enormne promene govore o malim grupama, dok neke male promene govore o vrlo značajnim versko-demografskim izmenama.

(1) Analizirajući promene u tradicionalno katoličkim krajevima, naći ćemo da je ta identifikacija više opala u Sloveniji nego u Hrvatskoj, kao najizrazitije katoličkim područjima. Treba napomenuti da je još veći pad katoličke identifikacije zabeležen u Bosni i Hercegovini i u Vojvodini, gde se katolicizam takođe javlja kao tradicijski ukorenjena konfesija, mada ne i većinska. Dakle, pad katolicizma izrazitiji je tamo gde se on kao manjinska religija susreće sa pravoslavljem, ali i tamo gde se susreće sa islamom.

(2) Među tradicionalno pravoslavnim područjima pad pravoslavne identifikacije je gotovo identičan u Crnoj Gori i Srbiji (uže područje), još izrazitiji u Vojvodini, a pogotovo na Kosovu. I pad srpskog pravoslavlja je izrazitiji u mešovitim sredinama, mada razlika nije velika. U Makedoniji, pak, pad pravoslavne identifikacije gotovo se i ne beleži. Porast pravoslavne identifikacije u ogromnim re-

lativnim razmerima u Sloveniji govori o statistički ipak minornoj pojavi. No, svaki pedeseti stanovnik te republike (ispitanik u anketi) izjašnjava se kao pravoslavac, te ih je znatno više nego pripadnika svih protestantskih grupa u toj sredini.

(3) U tradicionalno muslimanskim područjima beležimo rast prisustva muslimana u Bosni i Hercegovini kao veoma blagu pojavu, na Kosovu kao neznatno izrazitiju, dok se u Makedoniji, Crnoj Gori i Srbiji (uže područje) beleži pad. Izrazit porast se beleži u Hrvatskoj i Vojvodini, ali je tu reč o simboličnim brojkama zastupljenosti.

Pitanje je da li se na isti način (o smeru i intenzitetu kretanja u tradicionalnim uporištima) može govoriti o drugim ispovestima (rekli smo da je reč samo o hrišćanskima), jer ove su zajednice malobrojne i nije ih moguće precizno obuhvatiti ovakvom anketom («Klasno biće...»), mada je uzorak bio velik. Poznato je da su one tradicionalno prisutne u severnom pojasu Jugoslavije, kao izraz istorijskih okolnosti, i da imaju malobrojno članstvo da su brojne, te da su neke od njih institucionalno nestabilne i podložne deobama. Prema našem nalazu broj njihovih pripadnika (tu konfesionalna identifikacija mnogo češće znači i čvrstu versku identifikaciju) jeste opao, mada je broj registrovanih zajednica porastao (1). Njihov pad se beleži upravo u većem delu njihovih tradicionalnih uporišta: u Vojvodini, kao najpoznatijem uporištu, beleži se naizrazitije, kao i u Hrvatskoj. Međutim, u Sloveniji se beleži porast, a još mnogo izrazitije u Srbiji (uže područje), gde su one tradicionalno bile malo prisutne, kao i u Bosni i Hercegovini, gde je porast umeren.

Teško je objasniti celinu tih promena. Zašto se javljaju izrazite neravnomernosti u dekonfesionalizaciji, pa i porast konfesionalnosti u slučaju muslimana? Odgovor na to pitanje može da krije i veći deo odgovora na pitanje o izvorima dekonfesionalizacije uopšte. Izvesno je da se to ne može objasniti samo razlikama u stupnju ekonomskog razvoja, idustrijalizacijom, urbanizacijom ili sličnim pretpostavljenim uzročnicima iz (pojednostavljene) teorije modernizacije. Naime, Kosovo jeste najnerazvijenije područje u Jugoslaviji i jedino u njemu beležimo porast konfesionalnosti. Mali pad konfesionalnosti zabeležen je i u ekonomski nerazvijenoj Makedoniji. Međutim, dekonfesionalizacija se javlja u dva slučaja kao proces koji je u poodmaklom stadijumu; ona je izrazito visoka u Bosni i Hercegovini, a u Crnoj Gori čak najviša. Najzad, u Vojvodini, koja je približno prosečno ekonomski razvijena u jugoslovenskim razmerima, pad konfesionalnosti je od 1953. ubedljivo najviši. U ekonomski najrazvijenijoj Sloveniji je porast beskonfesionalnosti u periodu 1953—87. gotovo identičan jugoslovenskom proseku. Dakle, gotovo da nema veze između ekonomske razvijenosti i dekonfesionalizacije. Sličan nedostatak veze (sa beskonfesionalnošću) bi se ukazao ako bismo kao indikator modernizacije uzeli pismenost. Sve to ukazuje na zaključak da se ni po jedinim činiocima ni celinom pojma modernizacije ne može objasniti pojava dekonfesionalizacije u nas i razlika među posmatranim regionima.

Javljaju se dva pravca mogućeg načina davanja odgovora koji objašnjavaju utvrđeni razvoj i promene među regionima. Prvi red odgovora jesu demografske promene; ratni gubici, uvećanje teritorije Jugoslavije, migracije, razlike u fertilitetu i prosečnoj dužini života. Kao referencijalni okvir u toj analizi morala bi služiti etnička struktura Jugoslavije odnosno promene u njoj. Možemo pretpostaviti da se time mogu objasniti neke promene; na Kosovu je najveći demografski rast i

to među tradicijskim muslimanima (pretežno Albanci), ali to još ne objašnjava rast konfesionalnosti među samim muslimanima, Vojvodina je imigraciono područje, a te migracije su bile povezane sa napuštanjem tradicijskih obrazaca života, uključujući religioznost, koja je tada bila deo tradicijskog obrasca. I neke pojave, kao što je porast broja pravoslavaca u Sloveniji, pojava muslimana u Hrvatskoj, mogu se objasniti na taj način.

Medutim, u daljem istraživanju demografskim pristupom bilo bi neophodno uporediti koliko je porastao odnosno opao broj pripadnika nacionalnih grupa koje tradicionalno pripadaju određenim veroispovestima, kao i kako se promenio njihov prostorni razmeštaj. Tu nailazimo na niz poteškoća, najpre na onu koja se odnosi na razlike u klasifikacijama nacionalnih zajednica (u vremenskoj dimenziji) i na samu pojavu novih nacionalnih grupa ili novih klasifikacijskih naziva. Muslimani se nisu kao takvi mogli izjašnjavati u posleratnim popisima do 1971. (korišćene su različite formulacije da se njihov položaj izdvoji, ali je tada došlo do preklapanja sa drugima kao u slučaju »nacionalno neopredeljenih Jugoslovena« (popis 1953). Za našu analizu je još važnije što se u popisu iz 1981. pojavio signifikantan broj stanovnika izjašnjenih kao Jugosloveni u nacionalnom smislu (5,4% ukupnog broja). To onemogućava upoređivanja upravo na hrvatskom i srpskom jezičnom području (94% onih koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni u nacionalnom smislu govori srpsko-hrvatskim kao osnovnim jezikom u domaćoj komunikaciji), ali mi ne možemo da utvrdimo njihovo konfesionalno poreklo. Stoga nije moguće utvrditi ni hipotetičke bilanse o tome koliko je »otpalih« od pojedinih nacionalnih zajednica u konfesionalnom pogledu, tj. s obzirom na njihove tradicionalne zajednice. U drugom smislu, takve bilanse onemogućava pojava »ne-matičnih« konfesionalnih zajednica izraženih kroz rubriku »ostali«. Takav bilans bio bi otežan činjenicom da se većina malih verskih zajednica ne vezuje za pojedine nacionalne grupe.

Drugi red odgovora odnosi se na kulturno značenje pojedinih konfesija, na njihovu smisaonost u okvirima društvenih procesa koji su se odvijali u posmatranom periodu i u korespondenciji sa tim procesima. Tu se govorilo o slabijoj organizacionoj i kadrovskoj strukturi pravoslavlja, o tome da je to pretežno ritualna religija, o tome da ono gubi tlo pod nogom kad se druge snage javljaju kao vodeće u nacionalno slobodnoj zemlji njegovih tradicijskih pripadnika, da doktrinarni elementi u njemu nisu tako izraženi, osim u pogledu njegove etničnosti, da je reč o imobilnoj organizaciji itd. (Čimić; 1970, Flerc; 1988). To objašnjenje deluje plauzibilno u odnosu na posmatrani period (veći pad pravoslavne izjašnjenosti nego rimokatoličke i naročito muslimanske, gde je zabeležen rast), ali ne može objasniti činjenice koje su se desile nakon njega (od 1987. nadalje, što nije predmet ovog rada). Treba napomenuti da o nedvosmislenosti drugačijeg smera kretanja govore pojave unutar Srpske pravoslavne crkve, kao što je izgradnja najveće pravoslavne crkve na svetu i drugih građevina, obeležavanje godišnjica i praznika.

U pogledu katolicizma, izgleda da je on gubio snagu i plauzibilitet, mada manje. Njegov manji pad u obuhvatu konfesionalnošću verovatno ima veze i sa njegovom manjom reaktivnošću na situacijske spoljne okolnosti, sa snažnijom organizacijom, možda i povoljnim odjekom *aggiornamenta* Vaticana II, ali ne bismo mogli reći i da je snažnije ukorenjen.

Izgleda da se među »glavnim« konfesijama islam najbolje »snalazio« u socijalističkim okvirima, što bi značilo da on ima još snažnije mehanizme za prilagodavanje takvim uslovima, mada je njegov rast ipak, ograničen prvenstveno na ruralne i neškolovalane sredine, prema tome, demografski. U svakom slučaju, pitanje rasta islama u socijalizmu u Jugoslaviji postavlja i neka opštija pitanja o njegovoj smisaonosti u tim okvirima, o čemu nemamo ni valjanih hipoteza, a još manje pouzdanog odgovora.

Pa ipak, vremenski period od 1987. g. govori o tome da su takve ocene podložne sumnji i da je među odnos pojedinih konfesija i religioznosti vezanih za njih i istorije pojedinih konfesija i njihovih pastvi nešto što je veoma teško objasniti i razumeti, kao i da je to podložno ambijentalnim i dijahronijskim uticajima, ali i reverzibilnim procesima. Moramo razmišljati i o pitanjima, npr., zašto je dekonfesionalizacija izrazitija u Sloveniji nego u Hrvatskoj, te među Hrvatima u Vojvodini u poređenju sa Hrvatima u Hrvatskoj. Zašto ne postoji veća stvarna bliskost između Srba i Hrvata kao tradicionalnih hrišćana u odnosu na Muslimane? (Pantić pokazuje da praktično nema razlika u etničkoj distanci između te tri nacionalnosti (1987: 587). To su pitanja gde bi istorijska analiza, odnos većine i manjine, život izvan matice, percepcija mogućnosti emancipacije i afirmacije pojedinih nacija van verskog okvira — bili od pomoći u objašnjenju, ali bi objašnjenja u najboljem slučaju bila hipotetička. U svakom slučaju, dekonfesionalizacija kao element i indikator sekularizacije pod uplivom je, u našim uslovima, istorijskih činilaca i aktualnih strukturalnih činilaca u mogućnostima drugačije (vanreligijske) afirmacije etničkog, drugačijih vidika kao plauzibilnih i društvenog prosperiteta pojedinih grupa uopšte. Svakako da se tu odvija »dijalog« između istorije — često kao olovo obremenjujuće — nataložene u tradiciji i kolektivnom pamćenju naroda i aktualno strukturiranih institucionalnih mogućnosti afirmacije u društvu kojima se zadovoljavaju ili ne zadovoljavaju određene potrebe i koje korespondiraju ili ne korespondiraju senzibilitetu određenih grupa, pre svega etničkih. Raspetljavanje tih dijahronijsko-sinhronijskih i strukturalno-kulturnih čvorova je uvek podložno pojednostavljenju i jednostranosti, a politički je vrlo osetljivo, te se stoga nećemo upuštati u dalju analizu tih pitanja. Umesto toga ukazaćemo na dve empirijski proverljive činjenice.

U posmatranom vremenskom periodu javio se i pobedio socijalizam u Jugoslaviji. S tim u vezi postavlja se pitanje u kojoj je meri konfesionalnost — pa i religioznost — bila zamenjena komunističkom ideologijom. Tu pojavu zamene jednog pogleda na svet drugim teško je osporiti, i pri tom ne moramo da stojimo na stanovištu da se komunistička ideologija javlja kao svojevrsna civilna religija (R. Bellah) mada se ta pretpostavka odmah nameće.

Reč je, pre svega, o nekim elementima pogleda na svet koji se međusobno isključuju. Pri tome je, dakako, bitan i tradicionalni spor socijalizma i marksizma sa institucionalnom religijom, ali su bitne i konkretne istorijske okolnosti. Drugo, javlja se pitanje da li jugoslovenstvo kao »supractnička« identifikacija sadrži neka značenja koja mogu biti i eshatološka ili sadržati eshatološke elemente o neposredovanim društvenim odnosima koji će nas izbaviti (u novije vreme: iz krize ako se ujedini), pa čak i teodicejske elemente koji bi osmišljavali našu »patnju«. Ne smatramo da je to najprisutnije u jugoslovenstvu kao nacionalnoj identifikaciji

u nas, ali može da služi kao hipoteza za objašnjenje nekih veza. Ovde nas to interesuje sa stanovišta objašnjenja razlika među republikama i pokrajinama.

Stoga ćemo pogledati odnos između beskonfesionalnosti, zastupljenosti članova u stanovništvu i jugoslovenstva kao identifikacije stanovništva, po republikama i pokrajinama.

Obratimo pažnju na podatke iz Tabele III. Ako posmatramo odstupanja od proseka beskonfesionalnosti i prisustva članova SK u stanovništvu, možemo utvrditi da se u svim posmatranim regionima javlja jasna veza. Gde god je prisustvo članova u stanovništvu natprosečno, tu je i prisustvo beskonfesionalnosti natprosečno i obrnuto. Slaganje je direktno, a koeficijent korelacije $r=0,86$ pokazuje visok stepen međusobne povezanosti tih pojava (pokazatelj znatno prevazilazi kritički moment od 0,71).

Tabela III

BESKONFESIONALNOST, BROJ ČLANOVA SK U STANOVNIŠTVU I BROJ STANOVNIKA IZJAŠNJENIH KAO JUGOSLOVENI U NACIONALNOM SMISLU, PO REPUBLIKAMA I POKRAJINAMA

	beskonfesionalnost	broj članova SK u stanovništvu	broj stanovnika izjašnjenih kao Jugosloveni
Jugoslavija	31,6	4,7	5,4
Bosna i Hercegovina	29,1	3,6	7,9
Crna Gora	54,0	7,1	5,3
Hrvatska	27,4	4,6	8,2
Makedonija	17,7	4,0	0,7
Slovenija	27,0	3,6	1,4
Srbija (uža)	41,7	5,3	4,8
Kosovo	6,5	3,4	0,2
Vojvodina	52,1	5,4	8,2
		$r = 0,86$	$r = 0,63$

Legenda: podaci u procentima. Podaci u drugom stupcu odnose se na 1974. g. ali nakon toga nisu nastupile neke znatnije promene u udelu članova SK u stanovništvu republika i pokrajina. Udeo se smanjio na nivou koji se ne bi zabeležio promilom. Podaci iz trećeg stupca potiču iz popisa stanovništva 1981. g. i odnose se na tu godinu. Oni govore o postotku stanovništva na dotičnom području izjašnjenih kao Jugosloveni u nacionalnom smislu.

Izvori: za prvi stupac, kao na Tabeli, za drugi stupac, B. Vušković: (1974) »Temeljna strukturalna obilježja i tendencije u organizaciji SK«, Beograd (CDI, šapirografisano), str. 8—9; za treći stupac *Statistički bilten 1295*, (1982) (Beograd, Savezni zavod za statistiku).

To govori o povezanosti beskonfesionalnosti i pojave koju je Vušković nazvao »ukorenjenošću SK« i utvrdio je ne samo na nivou područja (republike i pokrajina) već i na etničkom planu.

Povezanost beskonfesionalnosti i jugoslovenstva je slabija: koeficijent korelacije $r=0,63$, a ne beležimo da republike i pokrajine sa natprosečnom jugoslovenskom izjašnjenošću na popisu 1981. pokazuju i natprosečne nivoe beskonfesionalnosti. No, veza postoji, mada pokazatelj ne dostiže kritički moment od 0,71. Mada ne potvrđujemo da jugoslovenstvo ne može imati eshatološki značaj, ta hipoteza nije ni odbačena. U stvari, nalaz S. Vrcana jeste da, s obzirom na nacionalnu izjašnjenost mladih, samo su Crnogorci (79%) češće nereligiozni nego Jugosloveni (73%) (1986b: 159).

4. Zaključna napomena

Ovaj naš prikaz promena u konfesionalnoj strukturi i prisustvu beskonfesionalnosti na jugoslovenskom prostoru ukazuje na neke vrlo temeljne tendencije na tom području. Ali, u najboljem slučaju on jeste zastareo, tj. govori o stanju koje je postojalo do 1987. Nakon toga desile su se nesumnjive — možda tektonske, a možda površinske — promene, ali o njima nemamo kvantitativne pokazatelje za Jugoslaviju (Roter ukazuje na rast religioznosti u Sloveniji od kraja sedamdesetih godina, koji nije krupan ali je očevidan na osnovu redovnih godišnjih istraživanja javnog mnjenja: 1988: 410).

Snagom raspada vladajućeg političkog konstrukta ne samo da je nestao kredibilitet »naučnog pogleda na svet«, ne samo da je opala uverljivost nereligioznog, već su se i tāsovi konformizma i društvene poželjnosti okrenuli u suprotnom smeru.

U najgorem slučaju, bavili smo se samo površinskim i efemernim slojem verske svesti koji je u neskladu sa onim što se dešava u ljudskim dušama, jer je taj površinski sloj pod dominantnim uplivom konformizma, nametnutih društvenih institucija i kulturnih obrazaca, podložan manipulaciji, zavodenju, pomodnostima itd. — sve u razlici sa istinskim stanjem u ljudskim dušama u kojima obitava religioznost. Stoga Billiet konstatuje da su sociolozi religije »često vrlo skeptični prema upotrebi podataka« iz anketa i popisa (1989: 11). Međutim, on dodaje da sociolozi religije, ipak, redovno koriste te podatke. Nauka se ne može osloniti na neke druge izvore do empirijski proverljivu evidenciju. Stoga i mi smatramo da ove nalaze religijsko-sociološke prirode nije moguće mimoći u analizi verskih i demografskih kretanja u jugoslovenskom prostoru, da oni nisu varka, ni površinska pena, mada je moguće da su se neke pojave u međuvremenu temeljno izmenile. U tom slučaju ovaj nalaz ima istorijski značaj.

LITERATURA

- Bahtijarević, Š. (1975): *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*, Zagreb (Narodno sveučilište grada Zagreba).
- Bahtijarević, Š. (1985): Religijska situacija na području zagrebačke regije (Institut za društvena istraživanja Sveučilišta, umnoženo na šapirografu).
- Billiet, J. B. (1989): »Question Wording and Context Effects in Survey Questions about Religion«, rad podnet na XX. zasedanju Međunarodne konferencije za sociologiju religije, Helsinki.
- Čimić, E. (1970): *Socijalističko društvo i religija. Ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije*. Sarajevo (Svjetlost).
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. g. (1938), Beograd (Državna štamparija).
- Đorđević, D. (1983): Društvena uslovljenost i karakter procesa sekularizacije u niškom regionu«, Niš (Filozofski fakultet Univerziteta, doktorska disertacija, šapirografisano).
- Fiamengo, A. (1957): »Problem sociologije religije i statistika«, u *Savetovanje o primeni statistike u sociološkim istraživanjima*, Beograd (Jugoslovensko statističko društvo).
- Flere, S. (1985): »Verska svest i elementi verske prakse u Beogradu«, Beograd (Institut društvenih nauka, šapirografisano).
- Flere, S. (1987): »Rasprostranjenost i prihvatanje pravoslavlja danas«, u *Religija i društvo*, Zagreb (Centar za idejno-teorijski rad).
- Flere, S. i Pantić, D. (1977): »Ateizam i religioznost u Vojvodini«, Novi Sad (Institut društvenih nauka).
- Pantić, D. (1987): »Karakteristike društvene distance kod zaposlenih u društvenom sektoru Jugoslavije«, *Sociologija*, XXIX:4, 559—602.
- Rosten, L. (1975): *Religions of America. A New Guide and Almanac*, New York (Simon and Schuster).
- Roter, Z. (1988): »Revitalizacija religije i deskularizacija društva u Sloveniji«, *Sociologija*, XXX:2-3, 403-428.
- Roter, Z. i Kerševan, M. (1982): *Vera in nevera v Sloveniji*, Maribor (Obzorja).
- Savezni zavod za statistiku (1989): *Jugoslavija 1918—1988. Statistički godišnjak*, Beograd.
- Statistički bilten 1295* (1982), Beograd (Savezni zavod za statistiku).
- Toš, N. (rukovodilac) (1988): »Klasno biće suvremenog jugoslovenskog društva. Sumarni prikaz rezultata z manjkajočimi vrednostmi«, Ljubljana (FSPVN).
- Vušković, B. (1974): »Temeljna strukturalna obilježja i tendencije u organizaciji SK«, Beograd (Centar za društvena istraživanja, šapirografisano).
- Vrcan, S. (1986 a) »Omladina osamdesetih godina, religija i crkva« u: Vrcan, S. i dr. *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije. Preliminarna analiza rezultata istraživanja*, Beograd, Zagreb (CIDID—IDIS).
- Vrcan, S. (1986b): *Od krize religije k religiji krize. Prilog raspravi o religiji u uvjetima suvremene krize*, Zagreb (Školska knjiga).
- Vrcan, S. (1988): »Vežanost mladih za religiju« u: Flere, S. (ur.) *Mladi osamdesetih. Skica za sociološki i psihološki portret mlade generacije Vojvodine*, Novi Sad (Centar PK SKV za političke studije).
- Vrcan, S. i Vušković, B. (1980): *Raspeto katoličanstvo*, Zagreb (Naše teme).

LITERATURA

Sergej Flere

RELIGION AND IRRELIGION IN YUGOSLAVIA

1931—1987

Summary

Religion is only loosely connected with religiousness but it says something about traditions of belief and borders of cultures and civilizations. The present research has made use of data concerning the distribution of religious identification according to the census of 1931 and 1953, as well as to the data in the questionnaires of 1987. Within the period under scrutiny the presence of Catholics and of Orthodox Christians has considerably decreased, while that of Moslems has negligibly grown. Irreligiousness has become an important category although it has recently started to decrease. Although the data yielded by this research cannot be taken as a basis for reliable sociological judgments concerning religiousness on Yugoslav territory they offer valuable indications concerning the distribution and dynamics of religion.